

Т. В. Малиніна

*Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова*

РОЛЬ СТУДЕНТСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ ЗАГОНІВ У ФОРМУВАННІ ОРГАНІЗАТОРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДІ УКРАЇНИ

Проаналізовано проблему формування лідерських здібностей у студентів ВНЗ України під час їхньої роботи у студентських будівельних загонах. У результаті дослідження зроблено висновок, що під час третього трудового семестру у молоді не тільки загартовувався характер, але й здобувався найцінніший практичний досвід керування виробництвом і трудовими колективами.

Ключові слова: лідер, студентські будівельні загони, вищі навчальні заклади, мотивація, студенти.

The article analyzes the problem of formation of leadership skills of the students of higher educational institutions of Ukraine during their work in students' building teams. As a result of the study, it was concluded that during the third working semester young people not only indurated their character, but also obtained valuable practical experience of production and work collectives management.

Keywords: leader, students' building teams, higher educational establishments, motivation, students.

Проанализирована проблема формирования лидерских способностей у студентов вузов Украины во время их работы в студенческих строительных отрядах. В результате исследования сделан вывод, что во время третьего трудового семестра у молодежи не только закалялся характер, но и приобретался ценный практический опыт управления производством и трудовыми коллективами.

Ключевые слова: лидер, студенческие строительные отряды, высшие учебные заведения, мотивация, студенты.

Вступ. Останнім часом у суспільстві активізувалося обговорення питання відродження студентських будівельних загонів (далі – СБЗ), а ці об'єднання як такі вважаються ефективним способом вторинної зайнятості учнівської молоді. Саме участь у СБЗ зможе максимально наблизити молодь до реального життя соціального мікросередовища, розширити простір соціальної взаємодії кожної молодої особистості з навколишнім світом.

Студентські будівельні загони накопичили величезний досвід щодо розвитку ініціативи студентства, залучення його до суспільно-політичної роботи, зростання патріотизму, формування трудових, лідерських якостей студентської молоді. Професор Л. Л. Товажнянський – ректор НТУ «ХП» – зазначає: «Будзагони здійснюють вирішення завдань, не завжди посилюють для сучасних вишів або Центрив професійної орієнтації, здатних, по суті, лише надавати інформацію щодо професійного самовизначення замість створення простору для реальної життєдіяльності» [30, с. 6]. Тому важко переоцінити значення студентських трудових загонів у створенні найбільш сприятливих умов для самореалізації особистості. Цілком логічним вбачається те, що й цінність праці для молодих людей, які пройдуть через школу будзагонів, різко зросте [30, с. 9].

«Неможливо собі уявити не лише політичне, але й економічне і культурне життя в ХХ столітті поза молодіжним ракурсом. Молодь завжди гостро реагує на соціальні та політичні процеси і, як не парадоксально, є першою жертвою цих перетворень» [16, с. 1]. Про це, зокрема, свідчить і досвід студентських будівельних загонів, які були школою відповідальності, працездатності та формування лідерських навичок.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Абсолютна більшість відповідної наукової літератури була видана в радянський час, тобто безпосередньо в період існування руху. Вона має цінність завдяки величезній кількості фактичного матеріалу та статистичних даних. Особливо слід виділити монографії Є. Ф. Артемьєва [1], Л. В. Нікітинського [20], О. Я. Семенченка [29], в яких детально висвітлено організаційно-правові, виробничі, фінансово-господарські, ідейно-виховні аспекти діяльності будзагонів, питання охорони праці, медичного обслуговування та відпочинку, а також надано короткі історичні нариси щодо зародження молодіжного трудового руху. Поряд з тим, у радянській історіографії чітко прослідковується надмірна ідеологізація, яка впливала на сприйняття історичного досвіду, робила його вкрай тенденційним.

Останнім часом інтерес дослідників до вивчення історії студентського будівельного руху посилюється. Зазначимо основні причини зацікавленості цією проблемою. По-перше, багато вищих навчальних закладів розпочали дослідження особливостей виникнення і напрямків цього руху у власних установах. По-друге, колишні учасники будівельних загонів активно діляться своїм досвідом [28, с. 1], а також нерідко стають ініціаторами видання чи авторами збірок спогадів, документально-художніх розповідей, фотодокументів. Нещодавно було опубліковано низку колективних [7] і одноосібних монографій [2], крім того, на сайтах ВНЗ можна відшукати інформацію про участь студентів цих закладів у СБЗ [3].

Сучасні дослідники цікавляться переважно витоками і періодизацією студентського будівельного руху, питаннями керівництва, організації праці та результативністю роботи молоді. Зауважимо, що інші науковці, зокрема О. Красько, безпідставно підкреслюють фактографічний характер більшості таких досліджень [15, с. 265]. Сьогодні викликає дискусії питання періодизації студентського будівельного руху. Так, Р. С. Ралко виділяє у ньому чотири періоди, перший із яких, 1920–50-ті рр., він називає часом його зародження, зазначаючи, що цей рух «визначався залученням студентської молоді СРСР до будівництва важливих народногосподарських об'єктів, післявоєнної відбудови важкої промисловості Країни Рад, а також до кампаній зі збирання врожаю на цілинних землях Казахстанської РСР» [22, с. 337]. Цю тезу заперечує дослідник студентського життя, професор О. Л. Рябченко, яка у своєму виступі на науковому семінарі 16.03.2018 року «Праця як цінність і практика (1917–1991рр.): візуальні образи, символи, тексти» навела переконливі аргументи про недоцільність отождолення студентських будівельних загонів із мобілізаційними кампаніями 20–30 років [25], сутність яких ґрунтовно розкрито у монографії дослідниці [24].

Основною метою цієї статті є дослідження впливу участі у студентських будівельних загонах молоді на формування в них лідерських та організаторських якостей. Для цього насамперед необхідно проаналізувати основні мотиви, що спонукали студентів стати учасниками СБЗ. Виявити їх допомагають такі джерела, як анкетування та соціологічні дослідження, що були популярними у той період, спогади та інтерв'ю з колишніми учасниками руху. Вони дають можливість з'ясувати ті епізоди життя бійців будівельних загонів, що не знайшли висвітлення в офіцій-

них документах та періодичних виданнях, адже переважна більшість архівних документів, особливо початкового періоду, була або втрачена, або взагалі не передавалася в архіви. Про це свідчать, зокрема, доповіді на науково-практичній конференції 1971 року в Алма-Аті «Студенческие строительные отряды: опыт, проблемы, перспективы» [27]. Учасники цієї конференції зазначали: «Однако до настоящего времени нет еще обобщающих исследований. Беспокоит также невнимательное отношение некоторых комсомольских организаций к сбору, обработке и хранению материалов о работе ССО. Ведь это летопись героических дел, ее будут в деталях изучать историки!» [19, с. 30]. Також наголошувалося, що за тринадцять років існування руху СБЗ в діловодстві, особливо у збереженні паперів, не існує ніякої системи [32, с. 111].

Основними мотивами участі студентів у СБЗ були: бажання побачити нові місця, змінити обстановку, бути корисним суспільству, побачити результати своєї праці, романтика, бажання освоїти нову професію, можливості організувати свій відпочинок влітку, а також матеріальні мотиви.

На вибір молоді значно вплинули конкретні життєві обставини і потреби. Для студентів 1950-х рр. головним було подивитися країну, разом із друзями допомогти зібрати багатий урожай на Ціліні: «Чому їхали? Та нам було цікаво подивитися нашу країну, великий Казахстан і познайомитися з освоєнням цілинних земель, а заробітки не були головними. Та й особливих розмов про майбутні заробітки не було» [6].

Студенти 1960-х, а особливо 1970-х рр. уже зазначають, що у будівельні загани їх приводила не лише романтика, а й гарний заробіток: «Що б не говорили, а зарплата – вона всьому голова. Усі ми тоді були жебраки, в повному розумінні цього слова» [11]. Тобто більшість студентів приваблювала можливість покращити матеріальне становище [18, с. 130].

Заробітки були не тільки основною мотивацією до участі у СБЗ, а й стимулом щодо заохочення кращих будзагонівців та покарання для тих, хто не виконує завдань. Принцип розподілу в комуні можна сформулювати так: від кожного за здібностями, кожному – залежно від праці всього колективу. У той же час цей спосіб розподілу не задовольняв усіх, бо траплялися випадки появи у загонах «сачків» і «роботяг» [26, с. 290].

Цікаво, що для вирішення цих протиріч вводилася оплата праці за індивідуальним коефіцієнтом. Наприклад, збори загонів могли встановити коефіцієнт для «сачків» – 0,7, а для «роботяг» – 1,2 [26, с. 290]. Студент 1968–1974 рр. ХПКБу, після закінчення – доцент ХНУМГ ім. О. М. Бекетова Гарьковець А. М. пригадує, що на загін виділялася сума грошей, а студенти вже самі розподіляли, кому скільки грошей дістанеться [8].

Для студентських будівельних загонів, як і для будь-якого виробничого колективу, характерна безпосередня залежність матеріальної винагороди від результатів праці. Правда, тут були свої особливості, наприклад звільнення студентів зазначених загонів від обкладення їх заробітків прибутковим податком, пільги при встановленні норм виробітку (як правило, знижених порівняно зі звичайними) [14, с. 48].

Зазначимо, що за таких обставин відбувалося падіння престижу грамот і подяк, адже серед опитаних студентів було багато таких, які під час анкетування вказували, що для них важливіше за сумлінну роботу отримати цінні подарунки. Винятком був лише значок СБЗ, який усі будзагонівці носили з гордістю [9].

Поряд із романтикою і заробітками на перші місяця в опитуваннях студенти ставили згуртованість колективу та бажання принести практичну користь суспільству. Також для студентів участь у СБЗ давала перспективи кар'єрного росту: «Осенью подходить перевибори в комсомольських організаціях. Во главе комсомольських бюро и комитета ВЛКСМ становятся те, кто прошел школу строительства» [19, с. 27].

Оскільки будзагонівці працювали переважно в канікулярний період, у їхньому лексиконі міцно закріпилося поняття «трудоий семестр». Проте виникали випадки, коли студентів залишали закінчувати будівництво об'єктів до жовтня-листопада [19, с. 30]. А для того щоб якісно підготуватися до трудового семестру, керівникам будзагонів потрібно було виїжджати на місця для підготовки бази, матеріалів, умов ще до початку робіт, тобто під час навчального року [13, с. 12].

Без перебільшення можна говорити про те, що студентські будівельні загоони стали для більшості учасників справжньою школою виховання лідерських навичок, школою організаторської роботи. Наприклад, О. Л. Рябченко підкреслює, що «керівники підприємств неодноразово відзначали професіоналізм командирів загонів, їхній талант як керівників. Рядові бійці цих загонів також після завершення навчання були більше підготовлені до виконання організаторських функцій, до прийняття самостійних рішень, до того, щоб підтримувати здоровий морально-психологічний клімат у колективі. Про це свідчать і результати анкетувань, що проводилися того часу, і сучасні інтерв'ю, проведені нами з колишніми учасниками СБЗ Харкова. Такі якості, як взаємна відповідальність, вимогливість, співпраця, взаємодопомога, виникали в умовах, коли кожен уважав себе частиною одного цілого, частиною колективу, усвідомлював відповідальність за результативність» [23, с. 2].

Під час трудових семестрів у студентів загартовувався характер, перевірялися на практиці й реалізовувалися знання, отримані на студентській лаві. Щорічно мінявся склад СБЗ, але незмінним був добровільний принцип їх формування, конкурсний відбір кращих студентів, трудовий ентузіазм, висока самовідданість у праці. Найяскравішим прикладом формування лідерських якостей в історії Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова є життєвий шлях Леоніда Миколайовича Шутенка, який пройшов шлях від студента до ректора цього навчального закладу (1976–2011 рр.) і Голови ради ректорів Харківського вузівського центру (1994–2006 рр.), а свої організаторські навички він отримав, у тому числі, і в об'єднаному інтернаціональному загоні імені Червоної Армії, де був першим командиром [12].

За словами Леоніда Миколайовича, він мріяв стати військовим, тільки не знав, що вибрати: училище льотчиків або артилерійське. Мудрі батьки вважали, що час руйнації закінчився, прийшла пора будувати, і порадили вступати до будівельного технікуму. Уже на першому курсі Леонід зрозумів, що ця справа йому цікава. Він з відзнакою закінчив технікум, а через кілька днів його зарахували студентом Харківського інституту інженерів комунального будівництва, нині – Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова. Переддипломну практику в технікумі Леонід Шутенко проходив на будівництві заводу «Більшовик». Там же продовжив працювати і влітку. Коли дізнався про зарахування до інституту, подав заяву про звільнення.

Начальник ділянки умовляв: «Ти майстер. У тебе все добре виходить, залишайся. Вчитися, якщо вже дуже хочеш, можна і заочно...» [17, с. 58]. І Леонід пішов забирати документи з інституту. Вирішальну роль у долі молодого хлопця відіграв

секретар приймальної комісії, який переконав його не залишати навчання [12]. З тих пір Леонід Шутенко присвятив все своє життя університету.

Уже після першого курсу юнак очолив об'єднаний загін, що складав 11 лінійних загонів. Учасники цього загону згадують, що «труднощів було багато – відчувалася нестача монтажних кранів, екскаватора, бульдозера, іноді брак лісоматеріалів. Примхи стихії – виснажлива спека, часті зливи, люди показують справжні зразки трудової доблесті. Одного разу потрібно було вивантажити на станції «Сватове» вагон цементу – бійці трудилися до третьої години ночі. Іншого разу до ранку довелося вивантажувати в Рогані шифер» [4]. Ці труднощі вимагали сміливості брати відповідальність за прийняті рішення, загартовували характер майбутнього керівника. Невипадково після закінчення інституту ректор попросив випускника залишитися майстром у рідному ХПКБу і очолити студентський загін на будівництві нового навчального корпусу. Ця чотириповерхова будівля стала першою ластівкою майбутнього величезного комплексу, який створений під керівництвом Л. М. Шутенка.

Короткі рядки з біографії, за якими – величезна праця, самовідданість і принциповість та приклад для наслідування [33].

У студентських загонах молодь на практиці вчилася бути організатором та керівником. Перед ними стояли конкретні завдання та обов'язки щодо організації життя загону, що спонукало до прийняття відповідальних рішень. У таких умовах скоріше та глибше досягалася складна наука управління та виховання. Досвід, отриманий у загонах, допомагав молодому спеціалісту у майбутньому швидше вписатися у трудовий колектив, завоювати визнання та авторитет. Практична діяльність у будівельних загонах зближувала молодь, допомагала їм краще пізнати один одного. Тут особливо чітко проявлялися всі позитивні та негативні якості людей. Наприклад, студент ХПКБу 1964–1969 рр. В. К. Нем, пригадуючи величезне стихійне лихо – паводок, що трапився під час його перебування у СБЗ в Монголії, підкреслив: «Наши ребята, хоть их никто не просил даже, помогали местным жителям, спасали их, выносили вещи, откачивали воду из домов. Именно за этот эпизод я и ещё 10 человек получили звание героя Монголии» [10].

Про важливе значення праці будзагонівців для розвитку економіки країни та про надзвичайно відповідальне ставлення студентів до доручень говорять відгуки керівників підприємств, господарств і керівництва країни. Так, директор радгоспу «Майський» Карасуського району Л. П. Цимжаленко був дуже задоволений працею студентів: «Вони в мене вирішують усі питання капітального будівництва. За п'ять років побудували селище. Ось три вулиці підряд: Студентська, Харківська, Ювілейна. Цього літа четверта буде. Ще не знаю, як назвуть її студенти...» [31, с. 25].

Особливо зазначалося бережливе ставлення студентів до будівельних матеріалів: «Радгоспні робітники не ставляться так до матеріалів, як студенти. А ці – господарі. Кожна дошка на рахунку. Без потреби не псуватимуть ... Особливо хочеться відзначити високу дисципліну, організованість. Сорок осіб – а здається – будівельне управління» [31, с. 26]. Завідувач відділу сільського господарства Ради Міністрів Казахської РСР Е. М. Харитонов також зазначав, що «за літо студентський будівельний загін виконує роботу 6–7 трестів, що складає 25 % від всіх будівельних робіт «Сільгоспбуду» [32, с. 137].

Принцип колективної відповідальності, система самоуправління дисциплінувала студентів, примушувала вимогливіше ставитися до себе та до своїх товаришів. За два місяці трудової діяльності формувався більш довготривалий колектив,

суспільна діяльність якого протягом навчального року виділялася більшою організованістю та діловитістю на фоні студентства, що не входило до будівельних загонів. Все корисне, що отримували студенти у будівельних загонах, вони приносили у стіни ВНЗ. Тобто можна зробити висновок, що роль та вплив будівельних загонів на виховання особистості та підвищення суспільної активності студентів були досить сильними.

Висновки. Для більшості студентів студентські будівельні загани стали світом, який містив значну кількість стимулів та можливостей для самореалізації та розкриття своїх внутрішніх талантів, створював умови для розвитку творчого потенціалу та здібностей, можливість відкрити коло нових інтересів, вирішувати незвичні проблеми. Ці загани посідали окрему нішу у соціалізаційно-виховному процесі, сприяли формуванню повноцінної особистості студента. Під час роботи ХХХ Харківської міської звітно-виборчої конференції комсомолу (грудень 1984 р.) було зазначено: «Приклад студентських будівельних загонів переконливо доводить, що студенти високо цінують довіру, зростають на великих справах і набувають впевненості і відповідальності» [5, с. 23].

До недавніх часів колишні будзагонівці були і залишаються відомими політичними діячами, керівниками підприємств і вищих навчальних закладів. Їх молодість була наповнена романтикою, і цю романтику, відповідальне ставлення до життя, роботи і дружби вони передають із покоління в покоління.

Вивчаючи досвід СБЗ, уникаючи кричущих гасел і закликів, пояснюючи потрібність і важливість праці, зацікавлюючи матеріально, можна ефективно стимулювати інтерес сучасних студентів до трудової діяльності, надати їм можливість не тільки отримати додатковий заробіток, але й чітко усвідомити своє місце в житті суспільства і країни. Виходячи з вищесказаного і розуміючи величезне значення цієї проблеми для вітчизняної історичної науки, можна дійти висновку, що вивчення історії студентського будівельного руху залишається одним з важливих напрямів історичних досліджень.

Бібліографічні посилання

1. **Артемьев, Е. Ф.** Студенческий отряд: вопросы и ответы / Е. Ф. Артемьев. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 320 с.
2. **Артемьев, Е. Ф.** Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов / Е. Ф. Артемьев. – М.: Изд-во Молодая гвардия, 1983. – 254 с.
3. **Вдовенко, Н.** До 50-річчя цілинних студентських будівельних загонів / Н. Вдовенко // Київський технічний Університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kpi.ua/1962-kazakhstan>
4. **Даеш Радгосп!** // Ленінська зміна. – 1971. – 28 липня. Підпис: І. Бабенко.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. П.-9526. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 23.
6. **Зеленський, Б. К.** Воспоминания. Харьков, 02.04.2013 г. // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – Арк. 1 зв.
7. **Звитязні семестри студентських будівельних загонів України: документально-художня діалогія /** упоряд. І. В. Малінкін, М. А. Мелешко, О. С. Рибка. – Фастів : Поліфаст, 2008. – 528 с.

8. Інтерв'ю з А. М. Гарькавцем від 12.11.2013 р., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – 14 арк.
9. Інтерв'ю з Гаряжа В. М., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – 12 арк.
10. Інтерв'ю з Нем В. К., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – 9 арк.
11. Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р., м. Харків. Інтерв'юер О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – 29 арк.
12. Інтерв'ю з Шутенком Л. М. від 12.10.2017 р., м. Харків. Інтерв'юер Т. В. Малиніна // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. – Фонд. Документи. – 17 арк.
13. **Камалиденов, З. К.** Студенческие строительные отряды – детище Ленинского комсомола / З. К. Камалиденов // Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы : доклады и материалы к научно-практ. конф. – Алма-Ата, 1971. – С. 6–15.
14. **Киркэ, С. И.** Ленинские принципы оплаты труда и их применение в студенческих строительных отрядах / С. И. Киркэ, Е. И. Хришев // Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания студенческой молодежи : материалы первой республик. науч.-практ. конф. – Кишинев, 1971. – С. 47–49.
15. **Красько, О. И.** «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) / О. И. Красько // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2014. – № 17. – 265 с.
16. **Кулик, В.** Сучасний організований молодіжний рух в Україні як об'єкт наукового дослідження / В. Кулик // Політика +. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://politika.org.ua/?p=103>
17. **Малиніна, Т. В.** Формування кадрового забезпечення в освіті (з досвіду студентських будівельних загонів ХПКБу). / Т. В. Малиніна // Матеріали XIV Міжнародної науково-практ. конф. «Суспільні науки у 2018 році». – Вінниця, 2018. – 78 с.
18. **Мокронос, Г. В.** Мотивы участия студентов в строительных отрядах / Г. В. Мокронос, Е. М. Нежиховская // Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы: [доклады и материалы к научно-практической конференции]. – Алма-Ата, 1971. – С. 124–134.
19. **Молетотов, И. А.** Из опыта работы партийной организации Новосибирского государственного университета по руководству студенческими строительными отрядами / И. А. Молетотов // Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы : [доклады и материалы к научно-практ. конф. – Алма-Ата, 1971. – С. 25–31.
20. **Никитинский, Л. В.** Студент в рабочей спецовке. Третий семестр и трудовое право / Л. В. Никитинский. – М. : Юрид. лит., 1979. – 128 с.
21. **Орел, В. М.** Роль студенческих строек в формировании у студентов социальной зрелости / В. М. Орел, В. Т. Лисовский // Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодежи. – Кишинев : Статистика, 1971. – С. 135–144.

22. **Ралко, Р. С.** Проблема періодизації руху студентських будівельних загонів у СРСР / Р. С. Ралко // Гуржіївські історичні читання. – № 6. – Черкаси, 2013. – 337 с.
23. **Рябченко, О.** Виховання лідерських навичок в умовах студентських будівельних загонів / О. Рябченко, В. Майстро [Електронний ресурс]. – Режим доступу: eprints.kname.edu.ua/30786/1/123.pdf-c-2
24. **Рябченко, О. Л.** Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Л. Рябченко. – Харків: ХНУМГ, 2012. – 456 с.
25. **Рябченко, О. Л.** «Студенська праця в радянській Україні (роздуми про витоки студентських будівельних загонів)» / О. Л. Рябченко // Виступ на науковому семінарі за підтримки програми імені Ковальських Канадського інституту українських студій [«Праця як цінність і практика (1917–1991pp.): Візуальні образи, Символи, Тексти»]. – Х., 2018.
26. **Соколов, С. В.** Соотношение моральных и материальных мотивов к труду студенческих строительных отрядах / С. В. Соколов, Г. М. Соколова // Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы : доклады и материалы к научно-практ. конф. – Алма-Ата, 1971. – С. 283–294.
27. Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы : доклады и материалы к научно-практ. конф. – Алма-Ата, 1971 – 363 с.
28. **Теслер, Л. Й.** Автографи у бетоні / Л. Й. Теслер. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. – 376 с.
29. Третий семестр. Организатору ССО / А. Я Семенченко, Е. А. Белый, Е. Ф. Артемьев, Н. В. Васильев. – М. : Молодая гвардия, 1975. – 176 с.
30. Трудові семестри політехніків (до 50-річчя студентських будівельних загонів) : науково-популярний нарис / укладачі: В. І. Ніколаєнко, С. І. Мешкова та ін.; ред. В. І. Ніколаєнка. – Х. : НТУ «ХП», 2015. – 209 с.
31. **Цюпа, Г.** Обыкновенная история / Г. Цюпа // Орбита. – 1968. – № 8–9 (25–26)
32. **Шустер, В.** Из истории становления восточно-казахского студенческого строительного отряда / В. Шустер // Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы : доклады и материалы к научно-практ. конф. – Алма-Ата, 1971. – С. 105–112.
33. **Шутенко, Л. М.** «Надо было предвидеть, что бум на менеджеров спадет» / Л. М. Шутенко // Вечерний Харьков. Почетные Харьковчане. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/63422/>

References

1. **Artem'ev, E. F.** Studencheskij otrjad: voprosy i otvety / E. F. Artem'ev. – М. : Molodaja gvardija, 1987. – 320 s.
2. **Artem'ev, E. F.** Stupeni vozmuzhanija. Istorija, opyt patrioticheskogo dvizhenija studencheskih otrjadov / E. F. Artem'ev. – М. : Molodaja gvardija, 1983. – 254 s.
3. **Vdovenko, N.** Do 50-richchja cilinnih students'kih budivel'nih zagoniv / N. Vdovenko // Kiivs'kij tehničnij Universitet Ukraïni «Kiivs'kij politehničnij institut imeni Igorja Sikors'kogo», 2012 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://kpi.ua/1962-kazakhstan>.
4. Daesh Radgosp! // Lenins'ka zmina. – 1971. – 28 lipnja. Pidnis: I. Babenko.

5. Derzhavnij arhiv Harkivs'koï oblasti. – F. P.-9526. – Op. 1. – Spr. 375. – Ark. 23.
6. **Zelens'kij, B. K.** Vospominanija. Har'kov, 02.04.2013 g. // Muzej istorii HNUMG im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenti. – Ark. 1 zv.
7. Zvitjazhni semestri students'kih budivel'nih zagoniv Ukraïni : dokumental'no-hudozhnja dilogija / uporjad. I. V. Malinkin, M. A. Meleshko, O. S. Ribka. – Fastiv : Polifast, 2008. – 528 s.
8. Interv'ju z A. M. Gar'kavcem vid 12.11.2013 r., m. Harkiv. Interv'juer O. L. Rjabchenko // Muzej istorii HNUMG im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenti. – 14 ark.
9. Interv'ju z V. M. Garjazha, m. Harkiv. Interv'juer O. L. Rjabchenko // Muzej istorii HNUMG im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenti. – 12 ark.
10. Interv'ju z V. K. Nem, m. Harkiv. Interv'juer O. L. Rjabchenko // Muzej istorii HNUMG im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenti. – 9 ark.
11. Interv'ju z P. G. Krasnjashhij vid 25.10.2013 r., m. Harkiv. Interv'juer O. L. Rjabchenko // Muzej istorii HNUMG im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenti. – 29 ark.
12. Interv'ju z L. M. Shutenkom vid 12.10.2017 r., m. Harkiv. Interv'juer T. V. Malinina // Muzej istorii HNUMG im. O. M. Beketova. – Fond. Dokumenti. – 17 ark.
13. **Kamalidenov, Z. K.** Studencheskie stroitel'nye otrjady – detishhe Leninskogo komsomola / Z. K. Kamalidenov // Studencheskie stroitel'nye otrjady. Opyt, problemy, perspektivy : doklady i materialy k nauchno-prakt. Konf. – Alma-Ata, 1971. – S. 6–15.
14. **Kirkje, S. I.** Leninskie principy oplaty truda i ih primenenie v studencheskih stroitel'nyh otrjadah / S. I. Kirkje, E. I. Hrishhev // Studencheskie otrjady – jeffektivnaja forma politicheskogo, trudovogo i npravstvennogo vospitanija studencheskoj molodezhi : materialy pervoj respublik. nauch.-prakt. konf. – Kishinev, 1971. – S. 47–49.
15. **Kras'ko, O. I.** «Ustnye vospominanija» v kontekste izuchenija studencheskogo stroitel'nogo dvizhenija (po materialam SSO Har'kovskogo universiteta) / O. I. Kras'ko // Aktual'ni problemi vitchiznjanoi ta vsesvitn'oi istorii. – Harkiv, 2014. – № 17. – 265 s.
16. **Kulik, V.** Suchasnij organizovnij molodizhnij ruh v Ukraïni jak ob'ekt naukovogo doslidzhennja / V. Kulik // Politika +. – 2009 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://politika.org.ua/?p=103>
17. **Malinina, T. V.** Formuvannja kadrovogo zabezpechennja v osviti (z dosvidu students'kih budivel'nih zagoniv HIIKBU) / T. V. Malinina // Materiali XIV mizhnarodnoi nauk.-praktichnoi konf. «Suspil'ni nauki u 2018 roci». – Vinnicja, 2018. – 78 s.
18. **Mokronosov, G. V.** Motivy uchastija studentov v stroitel'nyh otrjadah / G. V. Mokronosov, E. M. Nezhihovskaja // Studencheskie stroitel'nye otrjady. Opyt, problemy, perspektivy : doklady i materialy k nauchno-prakticheskoi konferencii. – Alma-Ata, 1971. – C. 124–134.
19. **Moletotov, I. A.** Iz opyta raboty partijnoj organizacii Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta po rukovodstvu studencheskimi stroitel'nymi otrjadami / I. A. Moletotov // Studencheskie stroitel'nye otrjady. Opyt, problemy, perspektivy : doklady i materialy k nauchno-prakt. konf.. – Alma-Ata, 1971. – C. 25–31.

20. **Nikitinskij, L. V.** Student v rabochej specovke. Tretij semestr i trudovoe pravo / L. V. Nikitinskij. – M. : Juridicheskaja literatura, 1979. – 128 s.
21. **Orel, V. M.** Rol' studencheskih strok v formirovanii u studentov social'noj zrelosti/ V. M. Orel, V. T. Lisovskij //Studencheskie otrjady – jeffektivnaja forma politicheskogo, trudovogo i npravstvennogo vospitanija sovetskoj molodezhi. – S. 135–144.
22. **Ralko, R. S.** Problema periodizacii ruhu students'kih budivel'nih zagoniv u SRSR / R. S. Ralko // Gurzhiïvs'ki istorichni chitannja. – № 6. – Cherkasi, 2013. – 337 s.
23. **Rjabchenko, O.** Vihovannja liderev'kih navichok v umovah students'kih budivel'nih zagoniv / Rjabchenko O., Majstro V. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : eprints.kname.edu.ua/30786/1/123.pdf-s-2
24. **Rjabchenko, O. L.** Studenti radjans'koï Ukraïni 1920–1930-h rokov: praktiki povsjakdennosti ta konflikti identifikacii / O. L. Rjabchenko. – Harkiv : HNUMG, 2012. – 456 s.
25. **Rjabchenko, O. L.** «Students'ka pracja v radjans'kij Ukraïni (rozdumi pro vitoki students'kih budivel'nih zagoniv)» / O. L. Rjabchenko // Vistup na naukovomu seminari za pidtrimki programi imeni Koval's'kih Kanads'kogo institutu ukraïns'kih studij [«Pracja jak cinnisit' i praktika (1917–1991rr.): Vizual'ni obrazi, Simvoli, Teksti»]. – Harkiv, 2018.
26. **Sokolov, S. V.** Sootnoshenie moral'nyh i material'nyh motivov k trudu studencheskih stroitel'nyh otrjadah / S. V. Sokolov, G. M. Sokolova // Studencheskie stroitel'nye otrjady. Opyt, problemy, perspektivy : doklady i materialy k nauchno-prakt. konf. – Alma-Ata, 1971. – S. 283–294.
27. Studencheskie stroitel'nye otrjady. Opyt, problemy, perspektivy : doklady i materialy k nauchno-prakt. konf. – Alma-Ata, 1971 – 363 s.
28. **Tesler, L. J.** Avtografi u betoni / L. J. Tesler. – Mikolaïv : Vidavnictvo MDGU im. Petra Mogili, 2004. – 376 s.
29. Tretij semestr. Organizatoru SSO / [A. Ja. Semenchenko, E. A. Belyj, E. F. Artem'ev, N. V. Vasil'ev]. – M. Molodaja gvardija, 1975. – 176 s.
30. Trudovi semestri politehnikiv (do 50-rihchja students'kih budivel'nih zagoniv) : naukovopopuljarnij naris / ukladachi: V. I. Nikolaenko, S. I. Meshkovaja ta in.; red. V. I. Nikolaenka. – Harkiv: NTU «HPI», 2015. – 209 s.
31. **Cjupa, G.** Obyknovennaja istorija // Orbita. – 1968. – № 8–9 (25–26)
32. **Shuster, V.** Iz istorii stanovlenija vostochno-kazahskogo studencheskogo stroitel'nogo otrjada / V. Shuster // Studencheskie stroitel'nye otrjady. Opyt, problemy, perspektivy : doklady i materialy k nauchno-prakt. konf. – Alma-Ata, 1971 – S. 105–112.
33. **Shutenko, L. M.** «Nado bylo predvidet', chto bum na menedzherov spadet» / L.M. Shutenko // Vechernij Har'kov. Pochetnye Har'kovchane. – 2012 [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/63422/>
Надійшла до редколегії 29.05.2018